

TARİHSEL SÜREÇTE İSTANBUL/AYVANSARAY'DAKİ TOKLU İBRAHİM DEDE MESCİDİ

Murat Sav / Arkeolog*

Özet

Toklu Dede Mescidi adıyla tanınan ve İstanbul'un Ayvansaray semtinde bulunan yapı, aslında Bizans dönemine ait küçük bir mimari kalıntıydı. XX. yüzyıl başlarında harap olunca, bir daha kullanılmamak üzere terk edilmiştir. Güney duvarının kalıntıları 1980'li yılların başına kadar ulaşmıştır fakat günümüze bu küçük yapının hiçbir kalıntısı ulaşmamıştır.

Yapının Bizans geçmişiyle ilgili çeşitli iddialar öne sürülmektedir. Bu yapıyı Azize Thekla veya Nikolaos Kilisesi olarak kabul edenler olsa da her iki konuda bilimsel açıdan bir netlik yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapının yeniden ayağa kaldırılması için çalışmalar başlatılmış olup, yerinde yapılacak kazı ile bazı problemler de açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Yapının ayakta iken yapılan plan çizimlerine ve çekilen fotoğraflara bakılarak, dikdörtgen planlı, son devir Bizans özellikli ve içi duvar resimleriyle çevrilen bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Toklu İbrahim Dede Vakfına bağlı olarak mescide çevrilmiş ve yıkılıncaya değin bu fonksiyonla hizmet etmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Mescid, yapı, şapel, fresko, harabe

TOKLU İBRAHİM DEDE MASJID IN AYVANSARAY / ISTANBUL IN THE HISTORICAL PROCESS

Abstract

The building which is known as Toklu Dede Masjid was built in Ayvansaray District of İstanbul. It was originally a small ruin from Byzantion Time. When it was ruined at the beginning of the XX. th century, it was abandoned forever. The south wall of the building had reached the early 1980's but today's nothing has left from that small building.

Various claims about the Byzantine history of the building were propounded. Although there are those who accept as St. Thekla or St. Nikolaos Church, there is not a scientific clarity about these two issues.

The General Directorate of Foundation has started a work for reconstruction of this building. Some questions will be solved by an excavation.

It is understood that the building was rectangular shaped, featured with last period of Byzantion and fresco inside, by looking the photos and the plan drawings from the time that the structure was standing. It was converted into a mosque under Toklu Dede Foundation and continued as a mosque until it was ruined.

Key Words:

Masjid, building, chapel, fresco, ruin.

* VGM İstanbul I.Bölge Müdürlüğü

Toklu Dede Mescidi, eski adı ve devri kesin olarak bilinmeyen bir Bizans kilisesi veya şapel olmakla birlikte yapım süreci değişik dönemlere ait kabul edilmektedir. (Paspates 1877: 357). Bugün Ayvansaray semtinde, Haliç'e yakın, surların iç kısmındaki bir apartmanın gölgesinde, geriye hiçbir kalıntı bırakmadan yok olan, İstanbul'un mimarlık tarihinin bir parçasını teşkil eden yapı, ihyasını beklemektedir. 1980'li yıllara kadar kalıntısı ulaşan mescid, Atik Mustafapaşa Mahallesi'ndeki Toklu Dede Sokağı üzerinde, Kafesçi Yümnü Sokağına dönen köşede bulunmaktaydı. (Şekil 1,2,3,4).

Şekil 1. Vaziyet planında mescit

Şekil 2. XIX. yüzyıl haritasında mescit (Ekrem Hakkı Ayverdi'den)

Mescid yapısı, Bizans döneminde şehrin surlarının daha batıya alınmasıyla birlikte, V.yüzyıldan itibaren sur dâhiline alınan Blakhernae'de ve XIV. bölge içinde kalmaktaydı. Eskinin Blakhernae'si ve yerinin Ayvansaray'ında Tekfur Sarayı, bir kilise, bir ayazma, Tiberius zamanında yaptırılan hamam, lusorium (oyun alanı), iki büyük sütunlu cadde, 167 ev, 11 sokak, 5 gradus (ekmek fırını) ile Nymphaeum'un yanı sıra bir de tiyatronun olduğu sanılmaktadır (Dirimtekin 1953: 194; Eyice 1987: 33; Kos 1995: 27; Gyllius 1997: 184). V. yüzyılda yazıldığı kabul edilen anonim Notitia Urbis'te XIV. Bölgede, Keras'ı birbirine bağlayan ahşap bir köprünün varlığından bahsedilmektedir (Janin 1964: 231-33; Eyice 1987: 35). Konumu itibariyle iskâna açık bir alan olan bölgenin daha evvelen bir site olduğu, kent surlarının dışında, kendine ait surlarla kuşatıldığı ve bu ayrı yönetim biçiminin V. yüzyıla kadar sürdüğü bilinmektedir (Dirimtekin 1953: 194). Adının da *Blakhernes* adlı bir Trak asilzadesinden geldiği sanılmaktadır. Anna Komnenos'un da naklettiği üzere, I. Alexios'un (1018-1118) inşa ettirmeye başladığı Blakhernae Sarayı, Komnenoslar döneminde (XI-XII. yüzyıl) yeni imparatorluk sarayı olarak kullanılmıştır (Paribeni 1988: 215-229). Bundan ötürü, Blakhernae bölgesi iskân açısından önem kazanmıştır.

Sağlam haldeyken ne yazık ki mescid yapısıyla ilgili elle tutulur, detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bu yüzden de ayrıntılar saklı kalmıştır. Halen de, birkaç araştırma dışında yerli veya yabancı araştırmacılar yapıyla yeterince ilgilenmemiştir.

Şekil 3. Alman Mavilerinde Mescit
(Haz. İ. Dağdelen, İ.B.Ş.B.)

Şekil 4. Pervititch sigorta haritası.

Resim 1. Ayvansaray surlarının Eyüp yönünden görünümü, yol yapım çalışmaları (Vibma*)

Tarihçesi: Eski fotoğraflarından ve 1870'li yıllarda yapıyı kuzeydoğudan betimleyen Galanakis'in yaptığı gravürden hareket edersek, inşaat üslubu açısından Bizans'ın erken dönemlerine kadar inmeyen bir tarih çıkar karşımıza (Şekil 5, Resim 3,4). Ancak kalıntıları yok olmadan evvel genel olarak incelenen yapının, Komnenoslar döneminde inşa edildiği kabul edilmiştir (Paspates 1877: 357-360; Gurlitt 1999: 36; Millingen, 1912: 207-211). XX. yüzyılın başlarında burayı ziyaret eden Gurlitt, mevcut durumuyla Toklu Dede Mescidinin, baldaken kemerlerinin hala ayakta oluşundan dolayı bir zamanlar sahip olduğu kubbenin şeklinin rahatlıkla tasarlanabileceğini, ön giriş ve koro bölmelerinin üzerlerinin de beşik tonozla örtülü olması gerektiğini nakletmiştir (Gurlitt 1999: 36).

Varsayımdan öteye gidemeyen bir görüşe göre, *Toklu-Thekla* isim benzerliğinden dolayı, bu civarda bulunmasından da hareketle yapının Thekla Manastırı'na ait bir şapel olduğu iddia edilmiştir¹ (Paspates 1877:359). Şayet böyle ise, İmparator Theophilos'un (829-842) büyük kızkardeşi Thekla tarafından yaptırılmıştır ve tahrip olan yapı, İsaakios I. Komnenos (1057-1059) tarafından temelinden itibaren yeniden ayağa kaldırılmışsa da Ioannes II. Komnenos zamanında (1118-1143) büyütülmek sûretiyle tamir ettirilmiştir (Millingen 1912: 136-137; Kırmıtayf 2001: 106). Paspates de, Toklu isminin Thekla'dan geldiğine inandığını yazmış; bu düşünce diğer bazı araştırmacıları da etkilemiştir. Halbuki 1880 yılına ait bir haritada mescid, Hagios Nikolaos Kilisesi olarak adlandırılmıştır. Patrik Konstantius da Toklu Dede Mescidinin aslının Thekla mı yoksa Nikolaos Kilisesi mi olduğunun tam tespit edilemediğini anlatmıştır. Buradan hareketle A. M. Schneider ve A. Van Millingen, Toklu Dede Mescidinin Nikolaos kilisesi olabileceğini düşünmüşlerdir. Schneider, Toklu Dede yapısındaki freskolarda hiçbir kadın azize betimi olmayışını, yapının Thekla Kilisesi olmamasına delil göstermiştir. Millingen'in verdiği bilgilere bakılırsa, Selanikli Mustafa Efendi'nin 1865 yılında basıldığını belirttiği tarihi bir çalışmasında İvaz Efendi Camii'nin olduğu yerdeki bir kilisenin 1586 yılında vefat eden İvaz Efendi tarafından camiye çevrildiği belirtilmiştir (Millingen 1912: 208). Eğer Mustafa Efendi'nin naklettiği doğruysa, zaten Toklu Dede Mescidinin Thekla ile alakası olmadığı ortaya çıkar. Çünkü kaynaklarda Thekla yapısının Blakhernae Sarayına ait bir kilise olduğu belirtilmektedir. Diğer bir görüşe göre de Theotokos ton Blakhernon Kilisesi, bugünkü mevcut ayazma ve kilisenin yerinde idi ve saraya, merdivenli bir geçitle bağlıydı. Kilisede ise Hz.Meryem'in *maphorion* denilen kutsal kuşağı muhafaza edilmekteydi (Preger Patria II: 242-275; Eyice 1987: 34).

Vaktiyle, V. yüzyılda Kudüs yakınlarındaki Naum Kasabasında bir Musevi kadının evinde misafir kalan Candidus ve Galbius adlı iki din adamı, kadına ait bir sandıkta Hz. Meryem'e ait bir elbisenin (*maphorion*) olduğunu öğrenince, bu sandığı Konstantinopolis'e getirerek, Blakhernae'de bu elbisenin saklandığı Marcus-Petrus adlı bir şapel yaptırmışlardır (Dirimtekin 1953: 199). Papadopoulos da, bugünkü Toklu Dede yapısının aslının bu şapele dayanmış olabileceğini düşünmüştür (Papadopoulos 1928: 164). Ancak, bu iddiaların hiçbiri, tam anlamıyla ispat edilememiştir.

¹ Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi Van Millingen; Yapının, Komnenoslar döneminde inşa edilen του Παλατίου των Βλαχερνών ile bağlantı kurulmuşsa da, kanıt olmadığından geçerliliğini yitirmiştir (1912: 207).

Şekil 5. Galanakis'in Toklu Dede Mescidi gravürü (Paspates,1877)

İhtifalci Mehmet Ziya'nın görüşü de, yapının Thekla Manastırına ait kilise olduğu yönünde olup, Toklu Dede Mescidi olan yapının kapısının üzerinde bunu belirten bir levhanın asılı olduğunu nakletmiştir (C.I 2004: 84).

Brounoff yapıyı XI-XII. yüzyıla dayandırırken, Semavi Eyice yapının, Khora Manastırı Kilisesinin güney şapeline çok benzemesi ve buna benzer bir kubbeye sahip oluşundan ötürü, Thekla yaklaşımına katılmaz ve yapıyı Bizans'ın son devir mimarisine atfeder (1963: 58). Ayrıca, apsis cephesinde, saçak seviyesinde uzanan bir dizi konsol çıkmanın arasında da tarihi olarak bir yakınlık olabileceğini öne sürer. Pasadaios ise, VII-IX. yüzyıllarda inşa edildiğini düşünmekte ve aslının Thekla Kilisesi olduğuna kanaat getirmektedir. (Şekil,7).

Resim 2. Ayvansaray surları ve geri planda minaresi görülen Toklu Dede Mescidi (XX. yy başları, M. Sav arşivi)

Resim 3. 1905 yılında mescid (doğudan apside bakış)

Resim 4. Batıdaki giriş bölümü (Sender, A.A.E.)

Hadikatü'l-Cevami'de de yapının kiliseden çevrildiği, Hz. Ebu Şeybetü'l-Hudri'nin türbesinin bulunduğu mahallenin mescidi olduğu ve bahsi geçen türbede türbedarlık yapmış olan Eş-şeyh İbrahim Dede adını taşıdığı; İbrahim Dede'nin de İstanbul'un fethi sırasında gazi olduğu anlatılmakta ve mescidin, Sultan Bayezid (1481-1512) vakfına ilhâk edildiği yazılmaktadır. (Ayvansarayî 2001: 200). Mahallesi ortadan kalktıktan sonra Atik Mustafa-paşa Mahallesi sınırlarında kalmıştır (Ayverdi 1958: 50).

Resim 5. Yıkılmadan evvel mescidin apsis duvarı ve yol cephesi

XIX. yüzyılda harabeleşmiş olan yapı, Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) ve H.1308/M. 1890'da tamirler görmüştür. (Fatih ilk İstanbul: 87). 1915 yılında askerler tarafından kullanılan mescid, bakımsız bir hale bürünmüş ve 1929 Haziranında da giriş cephesi, apsis duvarının yarısı ve kuzey duvarı tamamen indirilmiş; sonrasında Vakıflar tarafından kiralanmıştır (Eyice 1982). H.1186/M.1772'de, Ebu Şeybetü'l-Hudri türbesinin yerinin daha kolay bulunabilmesi için mescidin yanına yol açılmıştır. (Fatih Camileri 1991: 216). Bu yol, sonradan mescidin kuzey duvarını da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Mescidin mihrabı ve güney duvarı uzun zaman yerinde durduktan sonra, 1980'de yıkılmıştır. Şimdi, mescidin eski güney duvarına bitişik inşa edilen bir apartman bulunmaktadır.

Mescide bağlı olarak yanında tekke ve on tane derviş odasının bulunduğu bir zaviyesi mevcuttu (Eyice 1987: 38). Hacı Hafız Mustafa Çelebi tarafından yapıya ait vakıflar kurulmuş ve Çorlulu Ali Paşa da bir abdesthane eklemiştir (Ayvansarayî 2001: 202).

Fetihten sonra, zaviyeye çevrilen yapının adı *zaviye* olarak Hürrem Sultan Vakfiyesinde geçmektedir. Hatta vakfiyede mescidin Aksaray Pazarı'nda olduğu yazılıdır. S. Eyice'ye göre burada yanlışlık yapılmıştır, aslında *Pazar-ı Ayvansaray* olması gerekmektedir (Eyice 1994: 273). Vakıflar arşivindeki H. 1341 yılına (M. 1922-23) ait Tekkeler Defteri'nde 1168/1754-55'de Vildan Hatun'un Vakfı'na bağlı olarak Toklu Dede Tekke veya zaviyesinin adı geçmektedir. Ek olarak, yapıya ait meşrutadan da bahsedilmektedir (Eyice 1994: 273).

Resim 6. Yıkılmadan evvel apsis-mihrap ve yıkım sonrası mihrap (2.fotoğraf M.Wiener'den)

Çeşitli dönemlerde meydana gelen yangınlardan ne oranda etkilendiği bilinmemektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda meydana gelen bu yangınların birinde zaviyesinin zarar gördüğü ve tamamen yok olduğunu düşünmek mümkündür. Belki de yapım malzemesinin ahşap olması, bu neticeyi doğurmuştur.

1927-29 yıllarında arsanın kendisine ait olduğunu iddia eden bir kişi tarafından tahribata uğramıştır (Eyice 1986: 14), (Resim,7). 1984 yılında yapılan yol genişletme çalışmaları nedeniyle mescid arsası tamamen işgal edilmiştir (Eyice 1987: 38). Arsası olarak geriye 40,17 m² gibi bir alan kalmıştır. Bugün mescidin olması gereken yerde 1970 yılında inşa edilen bir apartman ile bir kaldırım ve yol mevcuttur. Koruma amaçlı imar planında, olması gereken yerde değil de karşı çaprazındaki 70 nolu parselde ihyası öngörülen yapının orijinal yerinde ihyası için 2008 yılında Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü'nün başlattığı çalışmalar neticesini vermiş ve mescidin eski yerinde ihya edilmesi kararı alınmıştır.

Gayrimenkul Eski Eserler Yüksek Kurulu tarafından 1968 yılında Vakıflar Abide ve Yapı İşleri Müdürlüğüne verilen görüş yazısında, kalıntı halindeki yapının ihyası mümkün değilse kalıntı olarak korunması, yönünde kanaat belirtilmiştir. 1976 yılında ise, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 8932 sayılı kararında mescidin ihyası için Vakıflar Genel Müdürlüğünün girişimde bulunması gerektiği belirtilmiştir.²

Resim 7. Mescidin bugünkü yeri (yol ve yolun sağ kısmı) (Murat Sav, 02.VI.2008)

² Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü tarafından ihya çalışmaları kapsamında mescidin temellerini bulmaya dönük kazı çalışmasını takiben, çıkan netice ve tarihi belgeler ışığında yapının projelerinin hazırlanması için çalışma başlatılmıştır.

3 Temmuz 1936 tarihli Asar-ı Atika kaydında Mescidin mimarı ve banisi kısmında Simkeşbaşı İskender Bey'in adı bulunmaktaysa da, muhtemelen yanlış bir ifade kullanılmıştır. Mescidin içinde, H. 1334 (M. 1918) yılında asker iskân edildiği yazılıdır. (Resim,12).

Açıklama kısmında, İmparator Iustinianus zamanından evvel burada bir kilisenin mevcut olduğu ve muhtemelen IX. asırda onarıldığı yazılmıştır.

Bugüne değin pek çok araştırmacı tarafından incelenen Mescid yapısı ile ilgili çalışmalar, XX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmıştır (Mamboury 1936: 265-66; ; Schneider 1951: 106-107; Janin 1953: 141; Eyice 1963: 58; Janin 1953: 141; Pasadaios 1969: 80-124; Ayverdi 1973-74: 508).

Adına mescid adanan Toklu İbrahim Dede, mescide yaklaşık 100 m. mesafedeki ve Mikhael Burcu ile Heraklius Surları arasındaki türbenin haziresinde gömülü idi. Bugün ise, aynı mahalde gıyabında bir mezar taşı yer almaktadır.

Mimari Özellikler: Uzunlamasına bir plana sahip mescid, tek nefli bir yapı olup, doğuda dışarı doğru çıkıntı teşkil eden bir apsis ile sona ermekteydi. Apsis, içten üç yapraklı yonca planında idi. 14,2 X 6,7 m ölçülerindeki yapının kubbeli olduğu ve bir de narteksinin bulunduğu bilinmektedir (Mathews 1976: 376; Wiener 2007: 206). Millingen ölçüleri, 13,55 X 5,4 m olarak vermektedir (Millingen 1912: 211). Mathews ise, 13,5 X 7 m civarında bir ölçü ortaya koyar ve doğu ucunu üç yapraklı bir yonca planı ile sonlandırmaktadır (Şekil, 6). Ahşap çatılı ve çatının da üzeri alaturka kiremitle örtülüydü. Nartheksinin, son cemaat yeri olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Apsis dış cephesinin üç köşesinde korniş yer almaktaydı (Millingen 1912: 211).

1890 yılında yapılan tamir esnasında duvarlarda fresko ve ikonalara rastlanmış; ardından, 1929 yılında kuzey duvarı yıktırılınca, açıkta kalan güney duvarının iç kısmında pek çok fresko ortaya çıkmıştır. Ana şeması değişikliğe uğratılmadan, bunların, XIV. yüzyılda eklendiği tahmin edilmektedir. Uzun süre ayakta kalan güney duvarının iç kısmındaki bu freskolar, Türk dönemine ait badana tabakasının altından ortaya çıkartılmıştır (Resim 8,9). Freskolar da aziz figürleri konu olarak işlenmiş olup, Aziz Aberkios, Polykarprios, Spyridon, Eleutherios, Prokopios ve Niketas bunlardan bilinen ve tanınanlarıdır (Ebersolt vd 1913: 259; Schede 1930:443; Schneider 1936: 15-16). Şahin Özkan adlı bir araştırmacının öne sürdüğü bir iddiaya göre, Toklu Dede Mescidinin yıkılmadan evvel fark edilen bir freskosunda, içinde 5 balığın olduğu bir havuz betimi mevcuttu.³

³ Şahin Özkan, "Thekla Söylencesi", Aleviler Birliği-Eski Kültürler İnternet sitesi (2010).

Resim 8. Güney duvarının doğu ucundaki aziz tasvirli freskolar (Alman Ark. Ens.)

Resim 9. Güney duvarındaki freskolar, üst katmanda sıvalar ve üzerindeki kalem işi bezemeler (Alm. Ark. Ens.)

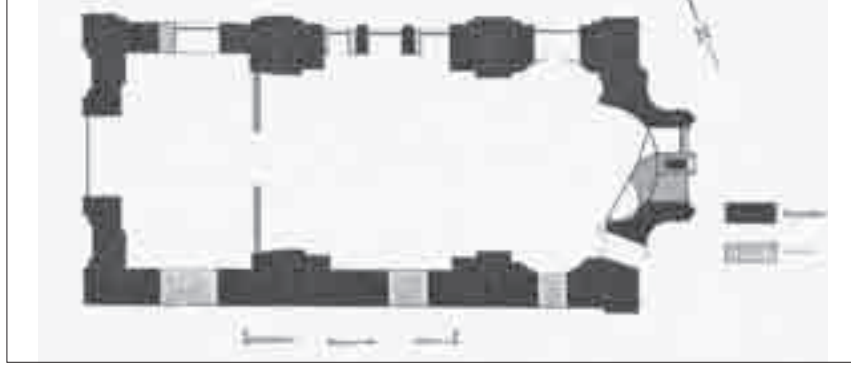
Kuzey duvarında üçlü pencere sistemi görülürken, apsisinin dış cephesinde içbükey kör nişler göze çarpmaktadır. Apsis yan cephesinde, Bizans'ın son dönemlerinde üsluplaşan ve uzama eğilimi gösteren kör kemer yer alırken; apsis ön cephesinde ise kör kemerin içine Türk döneminde pencere açıldığı anlaşılmaktadır. Kuzey duvarında, batı kısmında üst katta bulunan pencerenin çatı saçak hattına kadar uzandığı görülür ki, bu da çatı yüksekliği ile oynandığını göstermektedir. Aynı yönün alt kotundaki pencere de Türk dönemi özelliğini yansıtmaktadır.

İlginç olan, batı cephesindeki düzenlemedir. Burada, galeri katında bir çıkma mevcuttur. Kapı ise, çift kanatlı, ahşap ve oldukça sadedir. XVIII. ve XIX. yüzyıla ait tamirat izleri rahatlıkla seçilebilmektedir. Alt kısımlarda 4 sıra tuğla + 3 sıra taş düzeni fark edilmekte olup, sağdaki tuğladan poligonal kaidenin de minare kaidesi olduğu düşünülebilir. Bitişikteki ahşap yapı da olasılıkla yapının müstemilatındandır (Resim, 4).

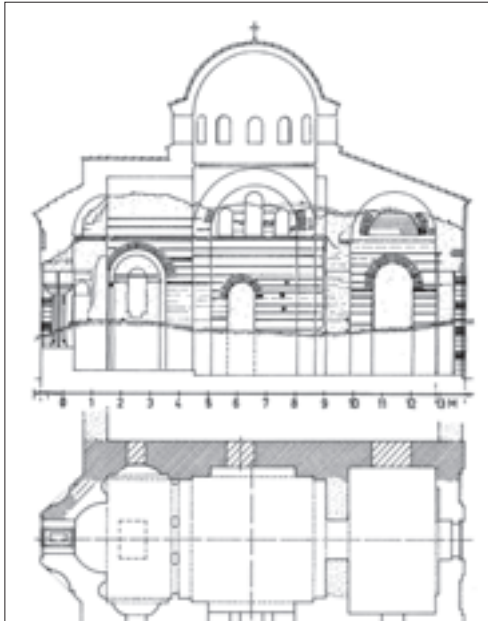
Resim 10. Yıkıntı haldeyken çekilen bir fotoğrafta cephe düzeni (Alman Arkeoloji Enstitüsü)

Yapı sağlamken çekilen bir iç mekân fotoğrafında apsis ve mihrap gayet açık biçimde görülmektedir. Yarım kubbenin sağ alt köşesinde ve güneydoğuya dönük olarak eklenen sivri kemerli mihrap nişi, XIX. yüzyıl özelliğini taşıyan kalem işleriyle ve sade biçimde düzenlenmiştir (Resim, 6-8).

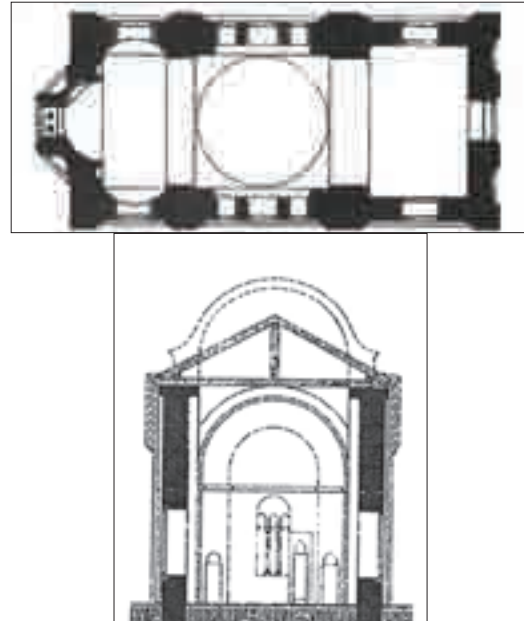

Şekil 6. Mathews'in çizimine göre mescidin planı

Mescidin Bizans devri restitüsyonuyla ilgili bazı öne sürümler yapılmıştır. Örneğin, Pasadaios tarafından ileri sürülen bir görüşe göre, yapının orta bölümünü büyükçe bir kubbe örtmekteydi ve ana nefin iki yanında birer tane daha nef bulunmaktaydı (Pasadaios 1969). Plasterlerden dolayı üzerinin kubbeye örtülü olduğu ve iki nefe daha sahip olduğu fikrini Millingen de benimsemiştir (1912: 211).

Şekil 7. Pasadaios'un restitüsyonuna göre Toklu Dede yapısı

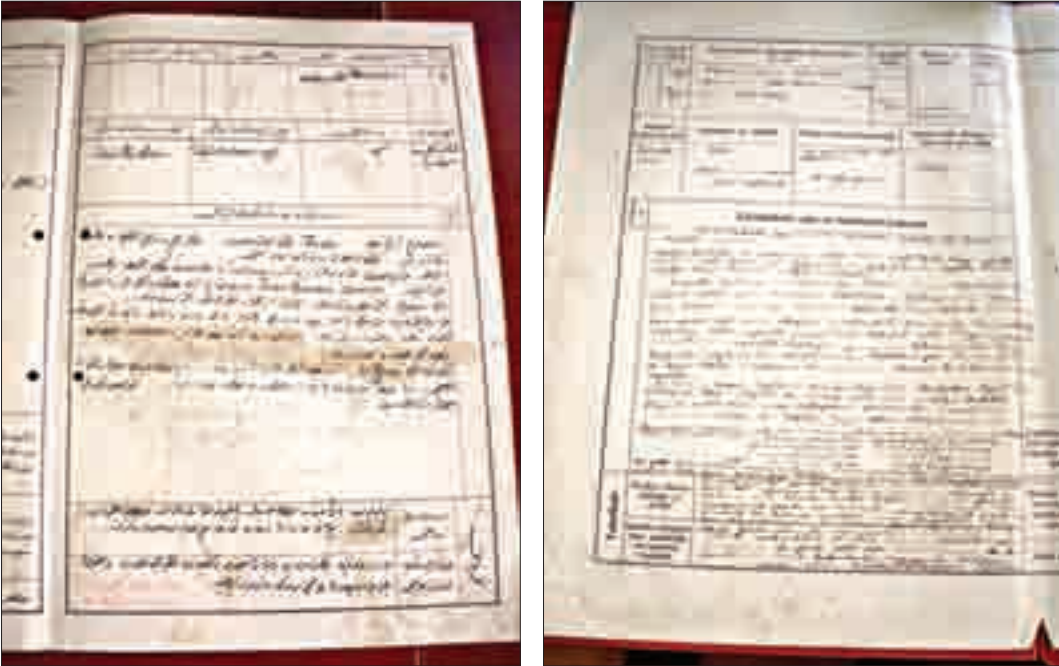

Şekil 8. Gurlitt'e göre yapının planı ve enine kesiti

Van Millingen ve Mathews tarafından çizilmiş olan Toklu Dede Mescidi'ne ait planlar arasında kimi önemsiz farklılıklar olup, planlarda Bizans ve Türk yapı öğeleri gösterilmiştir. Pencerelerin bir kısmı ile Millingen tarafından *çok iyi bir ek* olarak tanımlanan çatısı ve mihrabı Türk dönemi ekleri olarak belirtilmiştir (Kırımtayf 2001: 107).

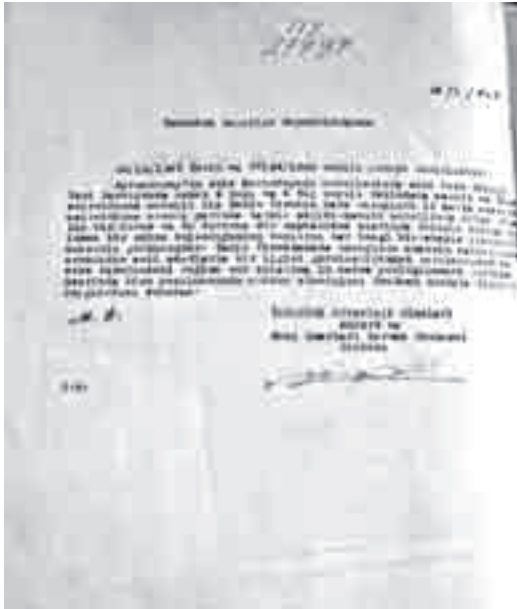
Resim 11. Kalıntı halinde iken güney duvarı ve mihrabı, apsisteki sütun ve ahşap yapılar

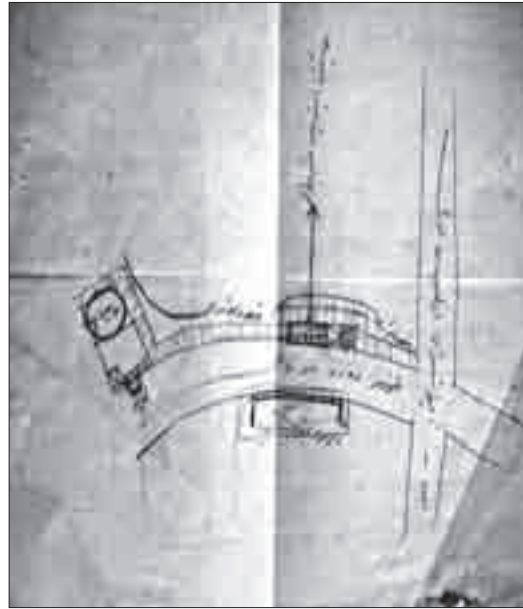
Resim 12. Asar-ı Atika kaydı (1936)

Yapıya bağlı olarak inşâ edilen Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait çeşme ise, ayrı bir önem taşımaktadır (Kırımtayfı 2001: 106). Öyle ki, 3 Temmuz 1936 tarihli Asar-ı Atika kaydında çeşmenin kitâbe metni ile inşâ tarihi de verilmiş olup, H. 975 tarihi düşülmüştür. Çeşmenin yeri ise, Ayvansaray Kuyusu Sokağı olarak belirtilmiştir.

Eski Eser Encümenliği tarafından Vakıflar Umum Müdürlüğüne hitaben yazılan bir yazıda, İvaz Efendi Yeni Dervişzade Sokak 6 kapı ve 4 taj sayılı Tokludedede Mescidi ve imam meşrutahanesi mahalli ile Toklu Dede Sokağı 12 kapı nolu müezzın meşrutahanesine ait arsadan bahsedilmek- te ve bunların eski eser özelliğini yitirdiği vurgulanmaktadır⁴ (Resim,13). Geçtiğimiz yüzyılın başlarına ait bir krokide, Toklu Dede Sokağında ve Toklu Dede Mescidinin tam karşısında gös- terilen meşrutanın, Haliç surlarının dibinde olduğu görülmektedir (Şekil,9).

Resim 13. 1948 tarihli İ.A.M. ve Eski Eserleri Koruma Encümeni Başkanının yazısı

Şekil 9. Eski bir krokide mescid sokağı, karşı- sında meşrutası, solda türbe ve Haliç surları (Vibma)

İhtifalci Mehmet Ziya, daha çok Toklu Dede Türbesi⁵ hakkında bilgi vermiş olup, buranın Fatih devrinde yapıldığını; kapı üzerinde II. Mahmut tuğrası bulunduğunu; eski sadra- zam Çorlulu Ali Paşa tarafından (H.1108) temelinden tamir edildiğini yazmaktadır. II. Mahmut ve Sultan Abdülaziz tarafından da tamir ettirilmiştir (Resim 14-17). Hagios Ba- sileios'a adanan aynı adlı ayazma ise, türbenin yan çaprazında, başka bir avlu içinde idi (Resim,18). İhtifalci, ayazmanın, kiremit örtülü bir tavanı olduğunu ve kapısının da demir parmaklıklı ve ayrıca duvarlarının da Ayasofya ve Kalenderhane'deki gibi ebrûli, sert sıvalı olduğunu anlatmaktadır (C.I 2004: 87).

⁴ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü ve Eski Eserleri Koruma Encümeni Başkanının imzasını taşıyan 28.1.1948 tarihli yazı.

⁵ Türbenin içinde yer aldığı hisar, Doğu Romalılar'ın *Pterion* dedikleri hisardır.

Resim 14. Surlardaki hazire girişi ve türbe içinden görünüm (Encümen Arşivi, 1936)

Resim 15. Toklu Dede Türbesinin 1936 yılındaki hali (Encümen Arşivi)

Resim 16. Eski bir fotoğrafta Toklu Dede Türbesi ve haziyesi (Vibma)

Resim 17. Toklu Dede Türbesindeki kitâbeler (Vibma)

Resim 18. Toklu Dede Türbesinin yakınındaki Hagios Basileios Ayazması (Encümen Arşivi, 1936)

Değerlendirme: Her ne kadar küçük bir şapel ölçeğine sahip olsa da, Toklu Dede Mescidi yapısının Doğu Roma dönemlerine kadar inen tarihinin tam olarak saptanamamış oluşu, onu detaylandırmamız önünde engel teşkil etmektedir. Yine de, surlara olan yakınlığı, bulunduğu bölgenin antik dönemlerde site olarak kullanılmış özel bir yer oluşu ve Komnenoslar Hanedanlığından itibaren İmparatorluk Saray bölgesi olarak kullanılan arazide yer alması, yapıyı ayırt edici kılmaktadır. Buradan hareket ettiğimizde, yapının basit bir şapel olduğunu kabul etmek biraz sığ bir düşünce gibi kalmaktadır. Evvelki araştırmacıların, yapıyı üç nefli ve apsis önü kubbeli olarak tarif etmeleri, içinde çeşitli freskoların yer alması bu kanıyı güçlendiren diğer etkenlerdir. Kaldı ki, belki bâni olarak değil ama yapıyı tamir ettirenlerin Komnenos sülalesi oluşu da rastlantıdan öte bir anlam taşımaktadır.

Delil olmadığından dolayı ve Blakhernae Sarayı'na olan fiziksel uzaklığından ötürü Toklu Dede Mescidi yapısı ile Thekla yapısı arasında bağlantı kurmak güçtür. Haliç Surlarının 10 m. içinde kalan yapının, içinde fresko şeklinde tasvir edilen azizlerden birine adanmış olması daha kuvvetli bir olasılıktır. Toklu ile Thekla arasında bir benzerlik aranıyorsa, mescid alanından daha ziyade Toklu Dede Türbesinin bulunduğu yer ve yakınlarında bu koşutluğu aramak daha doğru bir düşünce olacaktır. Bu durumda Toklu İbrahim Dede Mescidinin Toklu kısmı sonradan eklenmiş olabilir.

Her ne kadar yapı yıkılmadan çekilmiş olan fotoğraflardan ve bazı bilgilerden yola çıkarak yapı için tarihlendirme yapmak güç olsa da, doğu duvarında Komnenoslar döneminin inşâ özelliği farkedilmekte, güney ve batı duvarında ise son devrin teknik özellikleri belli olmaktadır. Buradan hareketle ve Batı cephesindeki izlerin rehberliğinde, yapının çeşitli onarımlardan geçtiği rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Yerinde yürütülecek olan kazı çalışması neticesinde ortaya çıkacak veriler ve tarihsel belge-bilgiler doğrultusunda hazırlanacak bir proje ile ayağa kaldırılması mümkün olan mescid yapısı, son haliyle İstanbul'daki mevcut tek nefli yapılar grubunun bir üyesidir. Cerrahpaşa'daki İsakapısı Mescidi, şimdi mevcut olmayan Sinan Paşa Mescidi, aslı kilise veya şapel olmayan Kefeli Mescidi ve Topkapı'daki Manastır Mescidi'ni benzer özellikli yapılar grubunda değerlendirebiliriz. Belki de bu yapıların hepsinin yerlerinde daha evvelki devirlere ait birer kilise yapısı veya küçük birer manastır kompleksi varken, zamanla harap olmaları neticesinde, Bizans'ın son dönemlerinde bunlar şapel olarak yaptırılarak mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Alman Mavileri*, 3 cilt, (Haz. İrfan Dağdelen), İstanbul: B.Ş.B.Yayını,
- Alpatoff, M.-N.Brounoff. (1925). Une Nouvelle église de l'époque des Paléologues., *Echod d'Orient*, XXIV,15,16,18.
- Ayvansarayî. (2001). *Hadikatü'l Cevami*, (Adaptasyon: A.N.Galitekin), İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ayverdi, E.H. (1958). *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul.
- Ayverdi, E.H. (1973-74). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, III. C. İstanbul-IV. C. İstanbul 1974.
- Bouvy, E. (1895). *Souvenirs chrétiens de Constantinople et des environs*, Paris.
- Dirimtekin, F. (1953). 14. Mıntıka (Blachernae), *Fatih ve İstanbul 1*, S.2, s.193-222.
- Ebersolt, J. (1909). *Etude Sur la Topographie et les Monuments de Constantinople* (Extrait de la Revue archéologique).
- Ebersolt, j.- A.Thiers. (1913). *Les églises de Constantinople*, Paris.
- Eyice, S. (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul.
- _____, (1982). İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (S.12), s.853-870.
- _____, (1986). İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri, *TAÇ*, (I/2), s.9-18.
- _____, (1987). İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray, *TAÇ*, (II/5), s.33-49.
- Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*. (1991). Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü, İstanbul.
- Fatih İlk İstanbul*, İstanbul: Fatih Belediyesi Yayını.
- Grosvenor. (1895). *Constantinople II*, London: Sampson Low-Marston and Co.Ltd.
- Gurlitt, C. (1999). *İstanbul'un Mimari Sanatı*, (Çev. Prof. Dr. Rezan Kızıltan), Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Gyllius, P. (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (Çev. E.Özbayoğlu), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İhtifalci Mehmet Ziya. (2004). *İstanbul ve Boğaziçi*, C.I, İstanbul: Bika Yayını.
- Janin, R. (1953). *La Geographie Ecclesiastique de L'empire Byzantine*, Paris: Publications de L'institut Francais D'etudes Byzantines.
- _____, (1964). Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, Paris.
- _____, (1969). *Les églises et les Monastères*, Paris.
- J. Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul, Axa Oyak Yayını.

- Kırımtayif, S. (2001). *Converted Byzantine Churches in İstanbul*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Kos, K. (1995). *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, (Çev.N.Güngörmüş), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Mamboury, E. (1951). *İstanbul Touristigue*, İstanbul: Çitiribiraderler Basımevi.
- Mathews, T.F. (1976). *The Byzantine Churches of İstanbul*, Pennsylvania.
- Millingen, A. Van. (1899). *Byzantine Constantinople*, London: John Murray.
- _____, (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, London: Macmillan and Co.
- Mordtmann, A.D. (1892). *Esguisse Topographique de Constantinople*, Lille: Desclee, De Brouwer.
- Öz, T. (1997). *İstanbul Camileri*, C.I, İstanbul: T.T.K. Yayını.
- Papadopoulos, J.B. (1928). *Les Palais et les églises des Blachernes*, Atina.
- Paribeni, A. (1988). Il quartiere dele Blacherne a Constantinopoli, *Milion I.Studi e ricerche d'arte bizantina, Atti della giornata di studio*, Roma, pp.215-229.
- Pasadaios, A. (1969). To Pheron eponimian Toklu İbrahim Dede Mescidi byzantinon kte-
rion, *Arkheologike Ephemeris*, s.80-124.
- Paspates. (1877). *Byzantintai Meletai*, Konstantiniye.
- Preger (ed.). (1901). *Patria*, Leipzig.
- Richter, J.P. (1897). *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana.
- Schneider, A.M. (1935). Die Byzantinischen Fresken der Toklu Dede Mescidi, *Byzanz*, Berlin, s.15-16.
- Schneider, A.M. (1936). *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*. Mit Beiträgen von W.Karnapp (Ist. Forsch), Berlin.
- _____, (1951). Die Blachernen, *Oriens IV/1*, pp.82-120.
- Schede, M. (1930). *Archäologische Funde: Türkei*, *Archäologischer Anzeiger*, sütun:443-444.
- Ülke, R. (1957). *Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar*, İstanbul.